

Nuran KUTLU

İ. Ü. Edebiyat Fakültesi
Fransız Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı

YAZINBİLİM VE BİÇİMCİLİK

Yazınbilim, bir başka deyişle, yazın yapıtlarının bilimsel olarak incelenmesi, antik çağlardan günümüze dek yazın araştırmalarının uğraş alanlarından biri olmuştur. «Yazınbilim» teriminin ilk somut ve bilimsel tanımını ünlü Yunan düşünürü Aristoteles'in *Yazınbilim* adlı yapıtında buluruz. Yazınbilimi, «şiir türlerini inceleyen bir bilim», şiiri de «bir gösterim-öykünme (mimésis) sanatı, sözcüklerin belirli kullanımı «dize, ölçü, ritim gibi» olarak tanımlıyan bilgin, dolaylı da olsa, dil sorunları ile yazın arasında bir bağıntı kurar (1).

Rusya'da 1915-1930 yılları arasında oluşan «Rus Biçimciliği» akımının kurucuları, ve kendilerine «Rus Biçimcileri» denilen araştırmacılar, bunlardan özellikle, dilbilimci ve yazınbilimci, R. Jakobson, «yazınbilim» terimini bu anlamda yeniden canlandırır. Ayrıca, ilk yapısal dilbilim okullarından «Prague Dilbilim Çevresi»nin kökeninde de bu akımı buluruz (2). Ancak, yapısal dilbilimin tüm ilkelerinin bu akımdan kaynaklandığını söylemek yanlış olur. Çünkü iki okulun da çalışma alanları ve erekleri başkadır. Yine de, yapısal dilbilimciler, gerek genel ilkeler, gerek kimi inceleme yöntemleri açısından biçimcilikten yararlanmışlardır ve yazımızda da görüleceği gibi, biçimcilikle yapısal dilbilim arasında yakın bir ilişki vardır.

Burada, biçimciliğin temel ilkelerini saptamadan önce, biçimcilerin, «biçim» sözcüğünden ne anladıklarını belirtmekte yarar var sanırız. Araştırmacılara göre «biçim», yapıtın tüm yönlerini, tüm bölümlerini kapsar ve öğeler arasındaki bağıntılarla ortaya çıkar; bu bağıntılar bizi öğelerden yapıtın tümüne, yapıttan da ulusal, hatta evrensel yazına götürür. Kısaca, «biçim» bir işlevler bütünüdür (3).

(1) Aristote, *La Poétique*, Paris, Seuil, 1980, ss. 33-47 ve ss. 146-176.

(2) T. Todorov, *Poétique de la Prose*, Paris, Seuil, 1971, s. 9.

(3) T. Todorov, a.g.y., s. 10.

Görüldüğü gibi, biçimciler «biçim» kavramı ile «işlev» arasında bir koşutluk kurmakla yetinmeyip, bu kavrama bir de «devingen» ve «somut» bir nitelik kazandırırılar. B. Eikhenbaum, 1925 yılında yayımladığı «Biçimci Yöntem Kuramı» başlıklı yazısında, «Bizim için, yazın ve yazın olgusunun giderek biçim kavramı ile özdeşleştiği açıkça görülür» der (4). Böylece, biçimciler, bir yandan yapısal incelemenin ilk somut örneklerini verirken, diğer yandan yazın tarihine, yazınsal gelişim sorunlarına yapısalcı bir bakış açısıyla yaklaşırlar. Biz de yazımızda, biçimciliğin kaynaklandığı bu çift yönlü temel ilkenin kurallarını kısaca açıklamaya çalışacağız.

Yukarıdaki girişten de anlaşılacağı gibi, biçimcilere göre, herhangi bir yazın metni, ilk aşamada, «kendi içinde ve kendisi bakımından içkin bir dizge» olarak ele alınmalı, araştırmacı, yazınsal dizgenin öğelerini inceleyip, bunlar arasındaki ilişkileri saptayarak, işleyiş kurallarını gün ışığına çıkarmalıdır. Amaç, yazın yapıtlarının «içeriğini», «bildirisi-ni» değil, «içeriğin biçimini» belirlemektir. Yazınsal incelemenin temelini oluşturan bu ilke de bize, biçimcilerin yazınbilimle dilbilim arasında yakın bir ilişki kurduklarını gösterir. Ayrıca, bu araştırmacılara göre, «yazın»ın gereği dil olduğundan, ve dil aracılığıyla açıklandığından, öbür göstergibilimsel etkinlikler içinde ayrıcalıklı bir konumu vardır (5). R. Jakobson, 1960 yılında yazdığı, «Dilbilim ve Yazınbilim» adlı yazısında, «resim çözümlenmesi nasıl görüntüsel yapılarla uğraşırsa, yazınbilim de dilsel yapı sorunlarıyla uğraşır» der ve «dilbilim, dilsel yapıların genel bilimi olduğuna göre, yazınbilim de dilbilimin bir parçası sayılabilir» diye ekler (6). Ayrıca kalkış noktası da, varış noktası da dil olan yazın, dille ilgili bilgilere koşut bir yol izlemekle kalmaz, yananamlı bir dizge oluşturduğundan, bu bilgilere ışık tutar.

Bu görüşü benimseyen biçimciler, ilk iş olarak, «yazınsal dilin» işleviyle «günlük dilin» işlevi arasındaki ayrımı saptamaya çalışmışlardır (7). R. Jakobson daha 1919 yılında yazdığı, «Yeni Rus Şiiri» adlı yazısında, yazınbilimin konusunu şöyle açıklar: «Yazınbilimin konusu yazın değil, yazınsallıktır. Bir başka deyişle, bir yapıtı neyin yazınsal kıldığıdır» (8). 1960'lı yıllarda, bu görüşünü geliştirerek, «yazınbilimin ko-

(4) T. Todorov, *Théorie de la Littérature*, «La théorie de la Méthode Formelle», Paris, Seuil, 1965, s. 48.

(5) A.g.y., s. 38.

(6) R. Jakobson, *Essais de Linguistique Générale*, «Linguistique et Poétique», Ed. de Minuit, 1963, s. 210.

Ayrıca, Bkz., XX. Yüzyıl Dilbilimi, Kuramcılardan Seçmeler, «Dilbilim ve Yazınbilim», çev. O. Senemoğlu, T.D.K. yay., 1983, s. 175.

(7) T. Todorov, a.g.y., s. 46.

(8) R. Jakobson, *Questions de Poétique*, «La Nouvelle Poésie Russe», Paris, Seuil, 1973, s. 15.

nusu herşeyden önce, bir dilsel bildiriye sanat yapıtına dönüştüren nedir sorusuna yanıt bulmaktır» der, ve sorunun yanıtının, «dilin çeşitli işlevlerinin, dilsel bildirişimde yer alan etkenlerin incelenmesiyle» ortaya çıktığını savunur, ve yazınsal işlevi, «bildirinin kendisini amaçlaması (Einstellung), kendine dönük olması» diye niteler. Ancak, «yazınsal işlevin dil sanatının tek işlevi olmadığını, yine de bu sanatın, özellikle şiir sanatının egemen ve belirleyici işlevi» olduğunu savunur (9). Bu nedenle, diğer biçimciler gibi, R. Jakobson da, «yazınsal işlevin şiire indirgenemeyeceğini» ileri sürse bile, şiirsel dilin yapıtının algılanabilirliği nedeniyle incelemelerini daha çok şiir üzerinde yoğunlaştırmış, yazınbilime bu açıdan büyük katkısı olmuştur. *Yazınbilim Sorunları* adlı yapıtının, 1973 yılında yazdığı bölümünde, bunu özellikle vurgular: «Yazınbilim, genellikle sözselle bildiri bağlamında, özellikle de şiir bağlamında, yazınsal işlevin dilbilimsel incelemesidir» (10). Yazınsal işlevi de 1960'da bilindiği gibi şöyle tanımlar: «Yazınsal işlev, eşdeğerlilik ilkesini, seçme ekseninden birleştirim eksenine aktarır» (11).

Şiirsel dilde de, söylem zinciri düzeyinde, sözcükler arasındaki denklik, herhangi bir dilsel davranışta yararlanılan iki düzenleme biçimi ile, «seçme» ve «birleştirim» aracılığı ile sağlanır. Seçme, sözcüklerin eşdeğerlilik, benzerlik, benzemezlik, eşanlamlılık, karşıtanlamlılık temeline, birleştirim, dizilişin kuruluşuna, bitişikliğine dayanır. Ancak şiir dilini, diğer dilsel davranışlardan ayıran özellik, «yazınsal işlev»in tanımından da anlaşıldığı gibi, şiir dilini yönlendiren olgunun, gerek dizesel (paradigmatique), gerek dizimsel (syntagmatique) dil düzlemindeki «benzerlikler» olması, diğer bir deyişle, «şiir tekniğinin özünü, dilin her düzeyinde, yinelemelerin, koşutlukların oluşturmasıdır» (12). Ayrıca, R. Jakobson'a göre, şiir dilinde, günlük dilin tersine, bir yandan gösterge düzeyinde, gösterge ile gösterilen arasındaki, diğer yandan söylem zinciri düzeyinde, sözcükler arasındaki bağıntılar nedenlidir. Bunlara «dikey ve yatay bağıntılar» da diyebiliriz. Böylece, «şiir, dilin ayırıcı özellikler örüsünden başlayarak, metni oluşturan tüm dilbilimsel düzeylerdeki yapıcı birimleri belirgin duruma getirir. Gösterge ile gösterilen arasındaki bağlantı, yazınsal işlevin içedönük niteliğinin doruğa ulaştığı dizede, tüm dilbilimsel düzeylerde işleyerek ayrı bir değer kazanır» (13).

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı gibi, günlük dille, duygusal dilin ortak özelliğini oluşturan iletişim işlevinin en aza indirgendığı, ve

(9) Bkz. O. Senemoğlu, «Dilbilim ve Yazınbilim», çev., ss. 175-178.

(10) R. Jakobson, *Questions de Poétique*, «Postscriptum», s. 485.

(11) Bkz. R. Jakobson, *Essais de Linguistique Générale*, «Linguistique et Poétique», s. 218 veya O. Senemoğlu, çev. s. 184.

(12) *Questions de Poétique*, s. 234 ve ss. 278-279.

(13) A.g.y., s. 487.

yazınsal işlevin egemen olduğu şiirde, bildiri ile gönderge arasında veya gösterge ile nesne arasında doğrudan bir bağlantı yoktur. Bu açıdan, dilin şiirsel kullanımını, diğer kullanımlardan ayıran başlıca özellik, şiir dilini oluşturan göstergelerin (anlam taşıyan veya anlam taşımayan birimlerinin) nedenli olması ve kendi dışında bir şeyin saydam ve geçişli aracı durumunda bulunmamasıdır. Bu özelliği nedeniyle, göndergesel dile oranla daha üstün bir dildir. Ancak bu üstünlük, şiirde düzanlamı tümüyle yok etmez («fütürist», dadaist» şiir akımlarındaki gibi) onu bulanık kılar. Bu nedenle özellikle şiir, genelde yazın incelemelerinin amacı, yazın metninin belirttiği «gerçeği saptamak değil, gerçeğe benzer olanın», ne tür işlemlerle bize sunulduğunu belirtmek olmalıdır. R. Jakobson, «Eğer yazın incelemeleri bilimsel olmayı amaçlıyorsa, işlemi tek —gerçek— olarak kabul etmeleri gerekmektedir» der (14).

Yazarın (özellikle şairin) metninde kullandığı yazınsal işlemleri saptamak ta, ancak anlamsız birimlerle (ses benzerlikleri, bürünsel özellikler, dilbilgisel biçimler), anlamlı birimler arasında koşutlukları, yinelemeleri ortaya çıkarmakla olanaklaşır. Bu tür bir inceleme bizi ayrıca, izleksel (thématique) yapının oluşumunu, «şiirselliği» anlamamıza da yardımcı olur. Çünkü «şiirin içeriği karmaşıktır, zamanla değişir.» Oysa, biçimcilerin de belirttiği gibi «şiirsellik, mekanik olarak başka olgulara indirgenemiyen, kendine özgü (sui generis) bir olgudur» (15).

Şiirsel dil, günlük dile oranla çok daha dizgisel (sistematik) olduğundan, özerk bir işlevi vardır, diğer bir deyişle, kendi dışında bir işlevi yoktur. Şiir yapıtı, her birimin (anlamsız veya anlamlı) birbiriyle bağıntılı olduğu üst-yapılı bir söylemdir. Biz, şiir yapıtını, gerçek veya kendi dışında bir şey aracılığıyla değil, bu üst-yapılı söylem aracılığıyla algılarız.

Yazınbilimcilerin, açıklamağa çalıştığımız bu savlarını bir örnekle belgeleyebilmek amacıyla yazımızın bu aşamasında, M. Cevdet Anday'ın, *Tanıdık Dünya* adlı kitabındaki bir şiirinden kısa bir kesiti çözümlenmeğe çalışacağız.

«.....

Yelden ağırlıksız kelebeklerle
Bir ermiş gibi kanatlanan
Tüm beklentilerim nerdeyse,

Kavak yaprağınca yalazlanarak
Göz sessizliğinde uzaktan
Yüreğin zamanı doğacak...» (16)

(14) A.g.y., s. 15.

(15) R. Jakobson, a.g.y., s. 123.

(16) Melih Cevdet Anday, *Tanıdık Dünya*, Adam yay., 1984, s. 40.

Yüzeysel bir inceleme dahi, bu üçlü dizelerden oluşan iki kıtanın, gerek anlamsız birimlerinin (dilbilgisel, bürünsel ve ses benzerlikleri açısından), gerek anlam birimlerinin, günlük dilde anormal olarak nitelenebileceğimiz, olağandışı özellikler, işlevler yüklendiğini gösterir. Anlam birimlerine baktığımızda, ad sözcüklerinin, eylem sözcüklerine oranla, çoğunlukta olduğunu görürüz. Eylem kökenli tek sözcük, ikinci kıtanın sonunda, son dizenin yüklemi, ve gelecek zamanı belirten «doğacak» sözcüğüdür: «Yüreğin zamanı *doğacak*». Birinci kıtanın, ikinci dizesindeki «kanatlanın» —«Bir ermiş gibi *kanatlanın*»— ve ikinci kıtanın birinci dizesindeki «yalazlanarak» —«Kavak yaprağınca *yalazlanarak*»— ad kökenli eylemlerdir. Ayrıca, burada tam olarak bir eylem belirtmezler. «Kanatlanan» sözcüğü, geniş zamanı içeren durum ortacı işlevini, «yalazlanarak» sözcüğü de, belirteç ulacı işlevini görür. Ancak, «doğacak» sözcüğünün tek eylem işlevi gören sözcük olması, onun önemsiz olduğundan değil, tam tersine çok önemli bir işlevi yüklenmiş olmasındandır. Aşağıda, daha ayrıntılı biçimde belirteceğimiz gibi, bu eylem sözcüğü aracılığıyla, son dize diğer dizelerden bağımsız, ayrıcalıklı bir konum kazanır veya ad tümceleri niteliğindeki diğer tüm dizeleri kapsayarak, bunlarda belirtilen durumları, belirli bir zaman (gelecek) içinde oluşabilecek bir eyleme dönüştürür.

Şiire gene dilbilgisel açıdan baktığımızda, sözcük düzeyinde, sadece iki sözcüğün çoğul olduğunu görürüz: «Kelebekler» ve «beklentiler». Bu iki sözcük arasında, çevrikleme (anagramatik) açısından da, sözdizimsel açıdan da yakın bir ilişki vardır. «Beklentilerim», sözcüğünün bazı harflerinin düzenini değiştirdiğimizde —(bek) (le)nti (ler)im— «kelebekler» sözcüğünün bu sözcük içinde yinlendiğini görürüz. Diğer yandan, sözdizimsel açıdan bu iki sözcük arasındaki bağlantı, birinci kıtanın dizelerini düzyazı düzleminde, iki ayrı biçimde okuyabilmemizi sağlar:

- 1 — «Bir ermiş gibi kanatlanın kelebeklerle (birlikte) tüm beklentilerim...». Bu durumda, kelebekler ermişle karşılaştırılmış olurlar ve durak «kanatlanın»ın sonundadır.
- 2 — «Bir ermiş gibi kanatlanın tüm beklentilerim kelebeklerle (birlikte)...» Bu durumda «beklentilerim» kelebeklerle karşılaştırılır ve durak «kelebeklerle»nin sonundadır. Ayrıca, «ermiş» sözcüğü bürünsel açıdan, iki anlamda algılanabilir: Eğer vurgunun birinci hecede olduğunu varsayarsak —ermiş— yiğit, kahraman anlamında, ikinci hecede olduğunu varsayarsak da —ermiş— evliya anlamındadır.

Tüm bu gözlemler, bize sözcükler arasında, hem göstergelerle gösterilen düzeyinde (anlamsız birimler), hem söylem zinciri düzeyinde (anlamlı birimler) sürekli nedenli bağıntılar olduğunu gösteriyor. «Kelebekler»le «beklentilerim» arasındaki yakın bağıntı, soyut bir sözcük olan

«beklentilerim»e somutluk ve canlılık belirten bir nitelik kazandırmakla kalmaz, ona kutsal ve insanüstü (veya yiğite değin) bir güç kazandırır. Ayrıca, «beklentilerim» sözcüğünün bu dizelerdeki tek, birinci tekil şahıs eki bulunan sözcük olması, *ben*, *le* bu olağanüstü doğa arasındaki ilişkiyi de pekiştirir.

Birinci dizedeki, «yelden» sözcüğünü dilbilgisel açıdan irdelersek onun da değişik işlevler yüklendiğini, dolayısıyla dizelerin değişik anlamlar taşımalarını sağladığını görürüz :

1. Kelebekleri niteleyen «ağırlıksız» sıfatının karşılaştırıldığı bir ad sözcüğü. «Yelden (daha) ağırlıksız kelebeklerle».
2. Kelebeklerin maddesini belirten, bir belirteç işlevi gören bir ad sözcüğü. «Yelden (olan) kelebeklerle».
3. Hemen ardından bir durak olduğunu varsayarsak, «yelden» sözcüğünü durum belirtici işlevini gören ve doğrudan, son dizeye bağlı bir ad sözcüğü olabileceğini saptarız :

«Yelden,..... kavak yaprağınca yalazlanarak
Yüreğin zamanı doğacak».

Aynı gözlemi, birinci kıtanın üçüncü dizesindeki, son sözcük olan «nerdeyse» sözcüğü üzerinde de yapabiliriz :

1. «Hemen hemen» anlamında kullanılan, ve «tüm» sıfatını niteleyen belirteç. «Nerdeyse tüm beklentilerim».
2. Yer belirten ad sözcüğü. Bu durumda «beklentilerin» (belirsiz) yerini işaret eder ve doğal olarak son dizeye bağlanır. «Tüm beklentilerim nerdeyse, yüreğin zamanı (oradan) doğacak».

Ayrıca, «nerdeyse» sözcüğünün, birinci durumda belirttiğimiz gibi, «tüm»ü niteleyen belirteç olarak kullanıldığını düşünürsek, «tüm beklentilerim», birinci kıtanın dizeleriyle ve ikinci kıtanın ilk iki dizesiyle bağıntılı olabilir. Bu varsayımda, durak «uzaktan» sözcüğünün sonunda olmalıdır : «Tüm beklentilerim nerdeyse, —Kavak yaprağınca yalazlanarak— Göz sessizliğinde uzaktan». Şiir böyle okunduğunda, son dize —«Yüreğin zamanı doğacak»—, diğer dizelerden bağımsız, ünlemlili tonda, ve ad tümcelerinin niteliği, geleceğe dönük «beklentilerin» gerçekleşeceğini vurgulayan bir dizedir.

Diğer yandan, şiirde kullanılan imgelere baktığımızda, bunların sürekli olarak, yukarı doğru bir devinimi, (Yel, kelebek, kanatlanmış, kavak, yalaz, uzak) eğretileme düzleminde de salt duyguların egemen olduğu (yüreğin zamanı) soyut bir evreni çağrıştırdıklarını saptarız. Pek

inandırıcı olacağını ummasak bile, bu aşağıdan yukarı doğru gelişen devrimine ve doğadan, doğaüstü bir evrene doğru olan yönelişin, «yel» ve «göz» sözcüklerinin son harflerinin, —r «Yerden», ve k «Gök sessizliğinde»— harfleriyle değiştirildiğinde daha da belirginleştiğini görürüz.

Bu incelemeyi daha da derinleştirip geliştirmek olanağı var. Ancak, yukarıdaki örnek bize şiirde önemli olanın içerik değil, içeriğin biçimi olduğunu, diğer bir deyişle, şairin ne tür yazınsal işlemlerle bildirisini sunduğudur. «Şiirsellik» bildirinin içeriğinden çok, tüm dilbilimsel düzeylerin birbirleriyle bağıntılı bir dizge oluşturması ve bu dizge içinde birimlerin koşutluklar ve yinelenmelerle belirginleşmesinden kaynaklanıyor. Şair kendine özgü işlemlerle, Türk dili yapısının zengin olanaklarından da yararlanarak, günlük dilin karşısı bir üst-dil yaratıyor. Ayrıca, okur olarak kendimize yöneltmemiz gereken bir soru var: acaba, yazarın bu şiirine uyguladığı benzer yazınsal işlemler diğer şiirlerinde, yapıtlarının tümünde, daha da ileri gidersek, aynı dönem şairlerinin şiirlerinde bulunuyor mu? Yazınbilimcilere göre ancak bu tür bir inceleme bir yazarın veya bir dönemin yapıtlarının özelliklerini gün ışığına çıkarabilir.

Yazımızın başında belirttiğimiz gibi biçimciler, bir yazın yapıtının kesin olarak betimlenmesinin gerekli, ama yetersiz olduğunu savunurlar. Yapıtlar tek, tek, kapalı bir dizge olarak incelendiğinde, «yazın olgusu»nu açıklamak olanaksızlaşıyor. Yazın yapıtlarının özellikleri, yapıtları oluşturan öğelerin işlevlerinin sürekli değişimi ile ortaya çıkıyor. Tynianov, «her yapıtın işlevi, diğer yapıtların işlevleri ile arasındaki karşılıklı bağıntılarla ortaya çıkar» der (17). Biçimciler, birkaç yapıta uygulanan basit bir incelemenin dahi, bu yapıtlar arasında işlevsel açıdan birçok benzerlik ve ortak nitelikler bulunduğunu, araştırmalarında, evrensel yazın tarihi boyunca aynı öğelerin, aynı yazınsal işlemlerin yinelenildiğini saptadıklarını, bunun da kendi tezlerinin bir kanıtı olduğunu belirtirler. Bu görüşe göre, «yazın tarihi» «dizge tarihine» dönüşür; artsüremli yazınsal gelişimin şu veya bu evresinde, herhangi bir biçimin veya temanın bulunması veya bulunmaması, eşsüremli inceleme, bu öğenin belirli bir dizge içindeki işlevini belirtmedikçe hiçbir anlam taşımaz. R. Jakobson, «Dil tarihi gibi tarihsel yazınbilimin de, gerçekten kuşatıcı olması isteniyorsa, ardışık eşsüremli betimlemeler dizisi üstüne kurulmuş bir üstyapı gibi tasarlanmalıdır yazınbilim» der (18). Çünkü yazınbilimciye göre, «yazınbilimin nesnesi yapıtlar değil, yazınsal işlemlerdir» (19).

(17) T. Todorov, *Poétique de la Prose*, Paris, Seuil, 1971, s. 14.

(18) R. Jakobson, Bkz., O. Senemoğlu, çev., s. 177.

(19) Bkz., T. Todorov, *Théories du Symbole*, Paris, Seuil, 1977, s. 344.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, biçimciler için yazın incelemelerinde amaç, ilk aşamada, yapıtı bir işlev içeren dizge gibi ele almak ve «işlevsel anlamını» ortaya çıkardıktan sonra, bu «işlevsel anlam»ın devinim ve değişim sorunlarının belirtilmesidir. Böylece, bir yandan yapısal incelemenin ilk somut örneklerini verirken, diğer yandan «yazın tarihine», «yazınsal gelişim» sorunlarına yapısal bir bakış açısı getirmişlerdir.
